TRADUCEREA SAU ÎMBOGAȚIREA FILOSOFICĂ ŞI CULTURALĂ A LIMBII DE CĂTRE DIMITRIE CANTEMIR / LA TRADUCTION OU L´ENRICHISSEMENT PHILOSOPHIQUE ET CULTUREL DE LA LANGUE PAR DIMITRIE CANTEMIR

Niadi-Corina CERNICA[1]

Rezumat: Dimitrie Cantemir prezintă, la sfârşitul „Istoria ieroglifică", o „Scară interpretativă de numere şi cuvinte străine", traduse de preferinţă din greaca veche, mai puţin din latină, dar, de asemenea, cuvinte turceşti şi arabe. Cuvintele şi traducerile alese de Dimitrie Cantemir desemnează anumite lucruri.
Cei mai mulţi termeni sunt noţiuni culturale generale, cu anumite domenii mai bine evidenţiate: filosofie, logică, literatură, religie antică (cu nume de zeităţi, de animale fantastice, de mijloace pentru a prezice viitorul), politică, geografie şi astronomie. Termenii filosofici şi de logică, cei mai mulţi din greaca veche şi câţiva termeni latini sunt legaţi de filosofia aristoteliană. Pentru aceasta filozofie, Dimitrie Cantemir are, de asemenea, un interes deosebit în cartea sa „Ştiinţa sacro-sanctă".
Pentru fiecare explicaţie a unui termen filosofic, Dimitrie Cantemir găseşte o definiţie în spirit aristotelic. Nu există cuvinte adaptate, ele îşi păstrează desinenţele greceşti. Aceste cuvinte indică zonele culturale în care Dimitrie Cantemir încearcă să introducă noi cuvinte folosite în cartea sa „Istoria ieroglifică", şi am putea adăuga, de asemenea, referinţele culturale ale primului roman românesc. Scurta prefaţă „Din nou pentru cititor", din „Scara interpretativă" denotă ambiţia lui Dimitrie Cantemir de a îmbogăţi limba română cu cuvinte noi, pentru a „rafina" limba şi „câştiga" termeni noi.

Cuvinte-cheie: traducere, filozofie, cultură, îmbogăţire şi rafinare a limbii.

Résumé : Dimitrie Cantemir présente, à la fin de "L´Histoire hiéroglyphique", une „Échelle interpretative des nombres et des mots étrangers", traduits de préférence de la langue grecque ancienne, moins du latin mais aussi des mots turcs et arabes. Les mots et les traductions choisis par Dimitrie Cantemir désigne certaines choses.
La plupart des termes sont des notions culturelles générales, avec quelques domaines mieux mis en évidence : philosophie, logique, littérature, religion antique (avec des noms de divinités, d´animaux fantastiques, de moyens de prévoir l´avenir), politique, géographie et astronomie. Les termes philosophiques et de logique, la plupart du grec ancienne et quelques termes latins, sont liés de la philosophie aristotelicienne. Pour cette philosophie, Dimitrie Cantemir manifeste aussi un intérêt particulier dans son livre „Ştiinta sacro-sanctă".

[1] Universitatea „Ştefan cel Mare" din Suceava, niadi.cernica@gmail.com

BDD-A30069 © 2019 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:11:00 UTC)

Pour chaque explication d´un terme philosophique, Dimitrie Cantemir trouve une definition en esprit aristotelicien. Il n´y a pas de mots adaptés, ils conservent leurs désinences grecques.
Ces mots indiquent les zones culturelles dans lesquelles Dimitrie Cantemir essaie d´introduire des mots nouveaux, utilisés dans son livre „L´Histoire hiéroglyphique", et nous pourrions ajouter aussi les références culturelles de ce premier roman roumain. La brève préface, „De nouveau pour le lecteur", de „Échelle interpretative" denotent l´ambition de Dimitrie Cantemir d´enrichir le roumain avec de mots nouveaux, pour „raffiner" la langue et „gagner"des termes nouveaux.

Mots-clés : traduction, philosophie, culture, enrichissement et raffinement de la langue.

Traducerea termenilor filosofici în limba română începe odată cu Dimitrie Cantemir, întemeietor, prin aceasta, al filosofiei româneşti în limba română. Dimitrie Cantemir prezintă, la sfârşitul „Istoriei ieroglifice", o „Scară tâlcuitoare a numelor şi cuvintelor străine", tradusă , cu precădere din elină, mai puţin din latină, şi care are cuvinte turceşti şi arăpeşti. Traducerea termenilor filosofici se face cu precădere din limba elină.

Noţiunile filosofice sunt traduse din filosofia şi logica aristotelică pentru care Dimitrie Cantemir arată un interes aparte şi în cartea „Ştiinţa sacro-sanctă", redactată în limba latină. Fiecare explicare a unui termen filosofic presupune o definire a acestuia dată de Dimitrie Cantemir, în spirit aristotelic. Astfel, „metafizic" este tradus „acela care are ştiinţa a celor peste fire", iar „metafizica", „învăţătură care arată lucruri mai sus de fire". În lunga tradiţie a interpretării lui Aristotel, aşa cum îl înţelege şi Dimitrie Cantemir, metafizica este ştiinţa lucrurilor „peste fire", deci a divinului, a Primului motor, a Mişcătorului nemişcat, a principiului de natură divină care pune în mişcare Universul. De altfel, şi în „Ştiinţa sacro-sanctă", metafizica este o ştiinţă a lucrurilor imateriale („mai presus de fire"), deci divine. „Energheia" este înţeles ca „putinţă de a face, făcătorie, lucrare", deci fără diferenţa, existentă la Aristotel, între potenţial şi actual. „Ithica" este tradus prin „învăţătură care tocmeşte obiceiurile oamenilor, cetăţilor", deci extins şi la domeniul politic. „Categorii", din elineşte este tradus ca „zece forme sub care Aristotel cuprinde toate fiinţele lucrurilor", „materia" are o explicaţie prin exemplu, ca termen tipic aristotelic: „orice sub formă s-ar supune, precum materia lumânării este ceara, săul". Materia se supune formei, forma determină lucrul. Noţiunea „ideea", deci platoniciană, este înţeleasă ca imagine mentală a unui lucru, ca formă vizuală mentală: „chipul a fiecărui lucru, pe care mintea, plăsmuindu-l, ca cum este îl înformuieste". Apar termeni precum atomişti, atomi, praxis, experienţă (legată de experienţa senzorială, ca în filosofia contemporană lui Dimitrie Cantemir) şi un număr impresionant de termeni de logică (un interes mare, probabil, pentru filosoful român, dar care nu a mai fost concretizat):

BDD-A30069 © 2019 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:11:00 UTC)

aporia, argument, axioma, barbara, enthimema, paradigmă, propozit, protasis, solichismos, sofisma, sologhismos, simperasma, ypothetică, ypothesis. Uneori Dimitrie Cantemir are dificultăţi în definirea unui cuvânt străin, precum „theorie", care este tradus prin: „privală, ştiinţa vederea, cuprinderea minţii", fiind deopotrivă pravilă, ştiinţă şi cuprinderea minţii.

Dimitrie Cantemir are o tendinţă evidentă către termenii aristotelici, iar dintre termenii filosofiei, către termenii de logică şi argumentare. Putem interpreta această preferinţă, dar ea nu s-a concretizat în preocupările sale filosofice. În „Ştiinţa sacro-sanctă" Dimitrie Cantemir este în mod deschis antiaristotelic, dar cunoaşte bine ideile ştiinţifice ale lui Aristotel, cu care nu este de acord.

Pentru Gheorghe Vlăduţescu, contribuţia lui Cantemir este decisivă, prin „Istoria ieroglifică" în special, „la întemeierea şi ridicarea filosofiei româneşti. Locul lui este similar celui al lui Cicero, care nu avea o concepţie bine individualizată şi, totuşi, era întemeietorul, gestul său fiind hotărâtor nu numai pentru cultura romană, dar, indirect, pentru tot ce a urmat, în Europa, în ordinea filosofiei. Aceasta, în măsura în care trecerea de la limbajul grecesc la acela latin era opera sa"[2]. Ion Ianoşi analizează sub aspect filosofic „Istoria ieroglifică" în privinţa conţinutului fără a prezenta termenii filosofici străini din final. Termenii logicii sunt legaţi de dialogurile pro şi contra din „Istoria ieroglifică", ceea ce arată o tendinţă spre prezentarea logică şi filosofică (sau cu argumente logice şi filosofice) specifică lui Dimitrie Cantemir.

Ceilalţi termeni din „Scara tâlcuitoare" sunt noţiuni culturale generale, la un nivel foarte înalt, cu câteva arii mai conturate: literatură, religie antică (cuprinzând nume de zei, de animale fantastice şi modalităţi de prevedere a viitorului), politică, astronomie şi geografie. Există chiar şi termeni ocultişti, precum alchimie, necromanţie sau exegeză ebraică, cabala. Aici cuvintele străine nu sunt numai elineşti. „Alchimista", cuvânt de origine arăpească, este tradus: „acela ce sileşte a face din aramă aur, acela ce ştie a preface formele materiei". De la explicaţia obişnuită, Cantemir prezintă fundamentul teoretic şi filosofic al alchimiei, transmutarea elementelor. Cabala este explicată ca „învăţătură disdimonică, cu care evreii tâlcuiesc Sfânta Scriptură", deci învăţîtură bazată pe superstiţie. Iar „ornitocritul", cuvânt elinesc, este tradus ca „izbânditor de vise".

Facem două observaţii: Dimitrie Cantenir precizează de fiecare dată limba din care provine fiecare cuvânt tradus şi explicat. O altă observaţie este că aceste cuvinte, neavând corespondent în limba română contemporană lui Dimitrie Cantemir, traducerea înseamnă, de fiecare dată, definire, explicare. El mîncearcă introducerea cuvintelor în limba română care nu poseda aceste noţiuni. Cuvintele nu sunt „românizate", ele îşi păstrează terminaţia străină.

---

[2] Gheorghe Vlăduţescu, *Neconvenţional, despre filosofia românească*, Bucureşti, Editura Paideia, 2002, 193pp, p.9

BDD-A30069 © 2019 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:11:00 UTC)

Uneori, din lipsa oricărei legături cu terminologia sau cultura românească, explicaţia rămâne vagă sau inexactă. Astfel, „tragodie" este tradus: „cântec, vers de jale, hăulitură, bocet", păstrându-se doar sentimentul de durere legat de tragedie. „Interjecţie", cuvânt latinesc, este tradus astfel: „la gramatică, una din cele opt părţi ale cuvântului". „Theatru" este „locul privelii, în mijlocul a toată iveala". Alteori, în filosofie, explicaţia fiind prea largă, se păstrează ceea ce pentru Dimitrie Cantemir este esenţial. Astfel, „atomişti" înseamnă „filosofii care sunt din ceata epicurilor şi zic că toate în lume sunt întâmplătoare" sau „atomuri" înseamnă „lucrul care într-un chip sau altă parte nu se mai poate despărţi, despica, tăia; netăiat". Alteori traducerea cuprinde exemple: „yperholiceşte" se traduce: „laudă peste putinţa firii, când zicem: frumos ca soarele, mânios ca focul, înger pământean".

Dimitrie Cantemir înfruntă greutăţi aproape de netrecut pentru a traduce/explica termeni străini, filosofici şi culturali, în limba română. Cultura română nu cuprindea, la acea dată, asimilările culturale care ar fi făcut mai uşoare aceste traduceri.

A asimila cuvinte însemna, la acea dată, a asimila cultură filosofică, filologică sau clasică, pe un teritoriu aproape pustiu, cum era spaţiul cultural românesc în acel moment. Filosofie românească se putea face, cum face Cantemir în „Divanul sau Gâlceava înţeleptului cu lumea". Dar termenii aristotelici şi filosofia aristotelică nu erau asimilate. La fel şi cu celelalte arii culturale în care Cantemir aduce cuvinte noi. Acest început are ezitări, dar are şi o conţtiinţă a începutului şi noutăţii. Ceea ce îşi propune Cantemir nu este numai introducere, traducere/explicare a unor cuvinte noi, el încearcă o ridicare a gândirii şi culturii. „Scara tâlcuitoare" este precedată de „Iarăşi către cititor" în care spune: „limba noastră a purcede a se îndrâzni, cu putinţă ar fi, precum toate celelalte limbi de la cea elinească întâi îndemnându-se, cu deprinderea înelungă şi a limbii sale subţiere şi a cuvintelor însemnare şi-au agonisit"[3].

Dimitrie Cantemir ştie că îmbogăţirea limbilor se face prin asimilări (cum au făcut celelalte limbi, din elineşte crede el) ceea ce a dus la subţierea limbilor, cum trebuie să facă şi limba romînă din timpul lui. Pentru învăţăturile grele, spune Cantemir, trebuie date numere şi cuvinte străine, mai ales elineşti. Ele trebuie moldovenite sau românite (ceea ce autorul „Istoriei ieroglifice" nu reuşeşte), „în moldovenie elineşte şi în elinie moldoveneşte".

Cantemir ştie că asimilarea acestor termeni pe care îi traduce şi îi explică înseamnă o îmbogăţire a limbii şi a culturii, dar şi o subţiere, în sensul rafinării şi capacităţii de a exprima idei filosofice, ştiinţifice şi culturale.

[3] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, Bucureşti, Editura 100+1 Gramar, 2001, 313pp, p.273

BDD-A30069 © 2019 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:11:00 UTC)

Ceea ce îl interesa pe Cantemir (despre care Gheorghe Vlăduţescu crede că „de bună seamă că se putea exprima filosofic mai bine în latină”[4]) este capacitatea limbii de a exprima ideile filosofice şi trimiterile culturale (cu acelaşi rol, de a exprima idei). Nivelul înalt al ideilor din „Istoria ieroglifică” necesita folosirea unor cuvinte inexistente atunci în limba română. Ideea de îmbogățire a limbii este subsumată capacității ei de a exprima, de a formula într-o limbă idei de tip filosofic, logic etc., dar şi de a folosi contexte culturale străine (mitologia antică, termeni geografici, ființe fantastice etc.).

Filosofia se putea exprima, la acel moment, în lucrări precum „Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea”, dar nu asimilase ideile, termenii filosofiei europene şi ale tradiției filosofice antice. Era nevoie de „Scara tâlcuitoare” din „Istoria ieroglifică”.

Mult timp, traducerile româneşti din limbi străine au însemnat asimilări de cuvinte, de termeni, de noțiuni științifice şi culturale. Fără ele, capacitatea de a exprima adevăruri filosofice şi științifice ar fi fost reduse, împiedicând dezvoltarea științei şi filosofiei româneşti. Tot secolul al XIX-lea este un secol al asimilărilor în știință şi filosofie, nu numai de idei, dar şi de termeni necesari. Limba română ajunge să asimileze tot mai mulți termeni noi, să se modernizeze.

Apreciem că la anul 1918 acest curent al asimilărilor necesare se finalizase, asimilările de cuvinte străine se fac în ritmul dezvoltării culturale a Europei şi României, deja sincronizate. Filosofia românească devine o filosofie originală, cu termeni şi idei româneşti. Fenomenul filosofic şi cultural românesc interbelic, nu numai sincronizat, dar şi original sub aspect filosofic şi științific, avea termenii pentru a se putea exprima.

Bibliografie:

Cantemir, Dimitrie (2001): *Istoria ieroglifică*, Bucureşti, Editura 100+1 Gramar, 313pp.

Cantemir, Dimitrie (2017): *Metafizica. Știința Sacro-Sanctă,* Bucureşti, Editura Meditative Arts, 254 pp.

Ianoşi, Ion (1996): *O istorie a filosofiei româneşti*, Cluj, Editura Biblioteca Apostrof, 391 pp.

Vlăduţescu, Gheorghe (2002): *Neconvenţional, despre filosofia românească*, Bucureşti, Editura Paideia, 193 pp.

[4] Gheorghe Vlăduţescu, *Op. Cit.*, p.9

BDD-A30069 © 2019 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 13:11:00 UTC)